

فصلنامه تخصصی علوم سیاسی

سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۳

تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۱۲/۲۵

صفحات: ۵۷-۷۸

بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران

طی سال‌های ۱۳۹۲-۱۳۶۸

فرزاد شعبانی

دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

رضا پریزاد*

استادیار گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

علیرضا امینی

استادیار گروه علوم سیاسی، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

چکیده

پدیده مهاجرت نخبگان در دهه‌های اخیر، یکی از مهم‌ترین مسائل بحث‌انگیز کشورهای کمتر توسعه‌یافته است که به شکل حاد آن فرار مغزها نیز گفته می‌شود. مقاله حاضر به بررسی و ارزیابی چالش‌ها و راهبردهای ارتقاء نظام مقابله با مهاجرت نخبگان در ایران در دوره زمانی ۱۳۶۸-۱۳۹۲ می‌پردازد. بر اساس تحقیقاتی که درباره مهاجرت نخبگان در این دوره صورت گرفت تعداد ۱۸۲۶ عضو هیئت‌علمی رسمی و تمام‌وقت در دانشگاه‌های آمریکا و کانادا مشغول به تحصیل هستند و این در حالی است که تعداد اعضای هیئت‌علمی رسمی و غیررسمی آمریکا و کانادا به بیش از ۵۰۰۰ نفر می‌رسد. مهم‌ترین متغیر تأثیرگذار بر عوامل مهاجرت نخبگان دو دسته عوامل رانشی (دافعه‌های داخلی) و عوامل کششی (جاذبه‌های خارجی) می‌باشد.

این پژوهش یک مطالعه کیفی و کتابخانه‌ای است که در این تحقیق از کتاب‌ها، مجلات علمی و تخصصی، گزارش‌های وزارتخانه‌های مرتبط با مهاجرت نخبگان، آمارها و اطلاعات منتشرشده از طرف نهادهای بین‌المللی نظیر سازمان ملل، صندوق بین‌المللی پول، بانک جهانی و غیره استفاده شده است. جامعه آماری این مطالعه مهاجرت نخبگان طی سال‌های مذکور می‌باشد. نتایج حاصل از تحقیق نشان می‌دهد که عواملی مانند عدم توجه اجتماعی به ارزش فعالیت‌های علمی، نبود تسهیلات لازم برای پژوهش، پایین بودن حقوق و دستمزد و احساس وجود تبعیض و نابرابری به‌عنوان عوامل رانشی مهاجرت نخبگان علمی به خارج از کشور مؤثر هستند.

واژگان کلیدی: پژوهش، مهاجرت، نخبگان، توسعه، دانشگاه، ایران.

مقدمه

کشور ایران یکی از چند کشور اول مهاجر فرست دنیاست و آمارها نمایانگر رشد مهاجرت نخبگان و متخصصان از ایران نسبت به دهه‌های گذشته است که تلاطم‌های سیاسی، دعوی گروه‌ها و جناح‌ها، نوع نگاه حکومت به نخبگان و بسته بودن دایره گردش نخبگان و ... از جمله دلایل این مهاجرت اجباری می‌تواند باشد. هرچند برخی از مسئولین سعی در انکار یا عادی پنداشتن این موضوع دارند اما این واقعیتی انکارناپذیر است که کشور ایران از حیث سرمایه انسانی که یکی از مهم‌ترین سرمایه‌های یک کشور است در حال تهی شدن می‌باشد که هشدار جدی برای مسئولین کشوری است.

نخبگان سرمایه‌های انسانی بسیار ارزشمندی هستند که محور توسعه و ثروت ملی محسوب می‌شوند که اگر دیده شوند، پشتوانه عظیم فکری و اجرایی هر کشوری خواهند بود. میزان ارزش نخبگان تا بدانجاست که کشورهای صنعتی با برنامه‌ریزی حساب‌شده، پروژه جذب تحصیل کرده‌ها و به‌ویژه شکار مغزها را به دلیل سودهای عالی که عاید نظام اقتصادی و اجتماعی آن‌ها کرده هرگز تعطیل نکرده‌اند.

صاحب‌نظران علمی، کوچ نخبگان، به‌عنوان بهترین سرمایه‌های انسانی را از مسائل مدیریتی کشورهای توسعه‌نیافته می‌دانند و معتقدند این کشورها در صورتی که نیاز دارند از سرمایه انسانی برگزیده خود برای جهش اقتصادی استفاده کنند با جریان انتقال سرمایه انسانی به کشورهای توسعه‌یافته مواجه می‌شوند.

علم و تولید آن، سنگ بنای اصلی تمدن امروزی است و به شکل گسترده در ارتباط با سایر واقعیت‌های جامعه، روند حیاتی خود را ادامه می‌دهد. تولید، بسط و گسترش علم، تأثیر عمیقی در تمام حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور دارد. به تعبیر دیگر تولید علم و توسعه علمی به‌عنوان موتور محرکه‌ی توسعه همه‌جانبه پایدار در کشورها نقش عمده‌ای را ایفا می‌کند. امروزه تمامی کشورهای توسعه‌یافته و یا در حال توسعه جهان برای حفظ یا جهت‌ایجاد بنیان‌های توسعه یافتگی و ارتقاء قدرت رقابت خود با سایر کشورها، علم و فناوری و تحقیق و پژوهش را به‌عنوان محورهای فعالیت‌های خود، مورد توجه قرار می‌دهند و در تلاش هستند که با جذب و مدیریت بهینه‌ی نیروهای متخصص و نخبه، راه را برای رسیدن به این هدف هموار نمایند.

پژوهش به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین شاخص‌های توسعه هر کشور شناخته‌شده و میان وضعیت کمی و کیفی عملکرد و میزان پژوهش یک کشور پیوند وجود دارد و رابطه میان توسعه اقتصادی و پژوهش در زمینه‌های مختلف علمی امری مسلم شناخته‌شده است. هر قدر هزینه صرف پژوهش گردد ۵ تا ۱۰ برابر به درآمد کل جامعه افزوده خواهد شد. حال با توجه به اینکه نخبگان علمی سرمایه ارزشمند و عامل حیاتی در فرآیند توسعه جامعه محسوب می‌شوند و آن‌ها

_____ بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران طی ۵
 به‌مثابه اصلی‌ترین رکن بنگاه‌های دانش نظیر دانشگاه و پژوهشگاه‌ها هستند، می‌توانند بیشترین نقش را در فرآیند توسعه جوامع ایفا کنند (یزدان، ۱۳۸۱).

جدول شماره یک: تعداد ایرانیان مقیم کشورهای مختلف دارای تحصیلات عالی به تفکیک جنسیت و میزان تحصیلات

ردیف	نام کشور	تفکیک جنسی		میزان تحصیلات		
		مرد	زن	لیسانس	فوق لیسانس	فوق دکتری
۱	روسیه	۲۳۰	۱۲۰	۱۳۰	۵۰	۲۰
۲	پرتغال	۱۲۰	۸۰	۱۹	۴	۱۹
۳	فنلاند	۱۲۲۵	۵۲۵	موجود نیست	موجود نیست	موجود نیست
۴	بلژیک	۲۶۶۸	۱۹۸۵	۳۴۵	۸۲	۱۱
۵	دانمارک	۴۹۷۵	۳۲۲۵	۲۴۵۰	تعدادی	۵۲۳
۶	استرالیا	۳۰ تا ۴۰ هزار	۲۰ تا ۳۰ هزار	۶۸۳	۴۵	۵۷۳ تعدادی
۷	امارات	موجود نیست	موجود نیست	۴۰	۲۰	۱۲۰
۸	فرانسه					
۹	آلمان					
۱۰	ایالات متحده آمریکا					

نقل از: ذاکر صالحی، غلامرضا

کشورهای قطب و صاحب سرمایه در تلاش هستند که با ارائه تبلیغات گسترده و سرمایه‌گذاری کلان در عرصه‌ی جذب نیروهای مستعد و نخبه سایر کشورها به فضای علمی و فرهنگی و پژوهشی خود افزوده و در رقابت‌های سیاسی اجتماعی و علمی و پژوهشی جهان پیشرو باشند.

پیشینه تحقیق:

حمید آراسته (۱۳۸۰) در تحقیقی تحت عنوان بررسی رضایت شغلی و عوامل مهاجرت اعضای هیئت‌علمی فارغ‌التحصیلان خارج از کشور در بین ۴۸۱ نفر از اعضای هیئت‌علمی دانش‌آموخته‌ی خارج از کشور نشان داد که علاوه بر عوامل شغلی «فرصت شغلی» و عوامل شخصی (رفاه فردی و خانوادگی)، متغیرهای دیگری مانند آزادی شغلی، آزادی علمی و شرایط

◇ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹ ———
اجتماعی-سیاسی بهتر از جمله عوامل زمینه‌ساز مهاجرت اعضای هیئت‌علمی وجود دارد (به نقل
از جواد زاده، ۹۷:۱۳۹۴).

ابراهیمی (۱۳۸۱) نیز در تحقیقی با عنوان بررسی عوامل اقتصادی مؤثر بر تمایل دانشجویان
رشته برق و کامپیوتر به مهاجرت بررسی ۲۰۳ دانشجوی این رشته در دو دانشگاه صنعتی شریف
و تهران انجام داده است نشان داد که عواملی مثل عدم بها دادن به نوآوری و ابتکار استفاده
مطلوب از ساعات کار، مبهم بودن آینده اقتصادی، عدم کفایت حقوق و دستمزدها و فرصت‌های
شغلی در گرایش به مهاجرت افراد نمونه نقش داشت است (به نقل از میرترابی و همکار،
۲۰۵:۱۳۹۳).

همچنین، پژوهش الموتی نشان می‌دهد که ایران در مقایسه بین‌المللی در منطقه آسیا و
اقیانوسیه با ۱۶ درصد مهاجرت متخصصان دارای دومین رتبه به لحاظ مهاجرت افراد دارای
تحصیلات عالی بالای ۲۵ سال به امریکا می‌باشد (الموتی، ۱۳۸۳: ۳۲۹).
همچنین عربیان در پژوهش خود، عوامل دافعه فرهنگی نخبگان را از دید دانشجویان
این‌گونه گزارش می‌دهد:

- عدم توجه و اولویت‌دهی به علم و تخصص.
  - نبود ابزار و تجهیزهای پیشرفته برای کارهای تحقیقاتی و آزمایشگاهی.
  - نبود نمادهای پژوهشی برای بهره‌گیری از خدمات افراد متخصص.
  - ضعف فضاهای علمی در جامعه.
  - شکاف بین فرآیند آموزش در دانشگاه‌ها و تحقیق‌های علمی.
  - پائین بودن استانداردهای علمی و پژوهشی مراکز علمی-پژوهشی کشور (عربیان، ۱۳۸۳)
- (۱۱).

بر اساس نظریه محرومیت نسبی می‌توان گفت: که مهاجران بر اساس سلسله‌مراتب ارزش‌ها
یا اهداف بارزش برای مهاجرت تصمیم می‌گیرند، وقتی وضعیت اجتماعی موجود نتواند نیازهای
فرد را در حداقل مقدار برآورده کند، افراد فکر حرکت به مکان‌های دیگر را در سر می‌پروراند،
همچنین، وجود محرومیت سبب مهاجرت نمی‌شود، بلکه **اولاً**، این محرومیت باید از اهداف
بسیار بارزشی باشد. **ثانیاً**، مانع موجود برای رسیدن به اهداف، باید ذاتی نظام عملی باشد تا
محرومیت نسبی به عامل مهاجرت تبدیل شود. **ثالثاً**، فرد احساس کند که منابع لازم برای
برطرف کردن محرومیت‌هایش در خارج از سازمان اجتماعی او قرار دارد که در این صورت
احتمالاً مهاجرت می‌کند (ذاکر صالحی، ۱۳۸۳).

توجه به پدیده مهاجرت نیروهای متخصص به‌ویژه از کشورهای درحال توسعه به کشورهای

_____ بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران طی ۵

توسعه یافته با نظرات متفاوتی از طرف محققان، تحلیل گران و صاحب نظران روبرو شده است (صادقی، واقفی، ۱۳۸۴). نتایج تحقیق صالحی (۸۵) با عنوان بررسی نگرش اعضاء هیئت علمی نسبت به علل مهاجرت نخبگان به خارج از کشور نشان می دهد که اعضاء هیئت علمی دانشگاه عواملی نظیر عدم توجه اجتماعی به ارزش فعالیت های علمی (۰/۹۲)، نبود تسهیلات لازم برای پژوهش (۰/۸۲)، پائین بودن حقوق و دستمزد و احساس وجود تبعیض و نابرابری در جامعه هر کدام (۰/۷۲) دسترسی محدود به منابع علمی (۰/۶۷)، به ترتیب اهمیت خیلی زیاد و زیاد در مهاجرت نخبگان علمی به خارج از کشور دارند.

همچنین، قلی پور، فتاحی و ایران نژاد (۱۳۸۶) در تحقیقات خود به بررسی تأثیر عدالت اجتماعی بر مهاجرت نخبگان پرداخته اند و نتایج حاصل از تحقیق آنان نشان داد که حساسیت به این موضوع در بین نخبگان بسیار بالا بوده و رابطه معناداری بین ابعاد مختلف عدالت اجتماعی و مهاجرت نخبگان وجود دارد (قلی پور و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۵).

پژوهش جوادزاده (۹۴) نشان داد که تأثیر مؤلفه های ساختار و رویه اداری مراکز علمی و اجرایی کشور و قوانین اجرایی کشور ایران بر مهاجرت نخبگان معنادار بوده و با این فرآیند رابطه مستقیم دارند. ساختار ناکارآمد، سختی های زیاد و امکانات کم بر فعالیت های علمی در کشور قوانین اجرایی ناکارآمد و محدودیت های ناشی از آن عدم شایسته سالاری و مواردی این چنین از عوامل اصلی مهاجرت نخبگان در کشور هستند. بستر و شرایط مناسب فعالیت تحقیقاتی و علمی در خارج از کشور، رویه های اداری و قوانین اجرایی کارآمد بدون شک در گرایش نخبگان ایرانی به مهاجرت تأثیرگذار است.

همچنین، نتایج پژوهش جوادزاده (۱۳۹۴) با عنوان «علل اجتماعی مهاجرت نخبگان ایرانی به دانشگاه های آمریکا»، نشان داد جاذبه های اجتماعی عرضه شده در کشور مبدأ بر مهاجرت نخبگان تأثیر دارد. پس لازم است که مسئولان با توجه به شأن و جایگاه علمی نخبگان نیازهای اساسی آن ها را در زمینه های معیشتی، شغلی و اجتماعی مدنظر داشته باشند.

نتایج پژوهش مقیمی و همکاران (۱۳۹۶) با عنوان «بررسی تأثیر مدیریت استعداد و به کارگیری و جذب نخبگان و اثرات آن بر کاهش مهاجرت نخبگان در کشور»، نشان داد که عواملی چون:

- اختصاص بودجه و حمایت مالی دولت ها و کشورهای توسعه یافته برای پژوهش و فعالیت های علمی.

- حذف موانع همکاری بین اساتید و دانشجویان و مراکز صنعتی و تسهیل ورود به بخش های صنعتی و استفاده از امکانات دولتی.

- اعطای کرسی های دانشگاهی از علل جذب نخبگان در کشورهای چون آمریکا، سوئد،

◊ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹ ———
آلمان، کانادا و ... می‌باشد (مقیمی و همکاران، ۱۰: ۱۳۹۶-۱۲).

لهستانی زاده (۱۳۶۸) می‌گوید: سه دیدگاه عمده در مورد مهاجرت وجود دارد: **کارکردنگری**، **تضاد باوری** و **نظریه سیستمی** که هر یک از این دیدگاه‌ها مهاجرت را مرتبط با علل، ماهیت، جهت و نتایج خاصی دانسته‌اند. کارکردنگری بر این باور است که نوعی عدم امنیت برای شخص باعث می‌شود که تصمیم به مهاجرت بگیرد. مکتب تضاد: مهاجرت را پدیده‌ای چندبعدی می‌داند که ریشه طبقاتی دارد و علت‌های آن از نتایجش جداناپذیر نیست در این دیدگاه مهاجرت ناشی از توسعه نابرابر در نظام اجتماعی است که مهم‌ترین مظهر آن توسعه ناموزون سرمایه‌داری است.

نظریه سیستمی نیز مهاجرت را در رابطه با عوامل ساختاری و تغییرات ساختاری موردبررسی و تبیین قرار می‌دهد. طرفداران این نظریه مهاجرت را به‌صورت فرآیندی در نظر می‌گیرند که در سطوح مختلف نظام اجتماعی اتفاق می‌افتد.

همچنین، نظریه کنش و رانش که در سال ۱۹۴۱ توسط دورتی توماس مطرح شده است، معتقد است که مهاجرت با توجه به عدم تعادل اجتماعی - اقتصادی میان مبدأ و مقصد است؛ و بر دفع افراد به‌وسیله عواملی در مبدأ و جذب آنان با عوامل دیگری در مقصد تأکید دارد. به‌بیان دیگر، اگرچه عوامل جذب‌کننده به مقدار کافی نیست، ولی عوامل دفع‌کننده تا اندازه‌ای است که فرد را به آستانه مهاجرت ارتقاء می‌دهد (جعفری معطر، ۱۳۸۷).

به عبارتی، عوامل جذب عواملی هستند که اگر افراد تحصیل کرده و نیروی کار ماهر و آموزش دیده کشورهای درحال توسعه، وجود آن را در یک کشور دیگر ادراک کنند، جذب آن کشور خواهند شد؛ بنابراین، این عوامل عمدتاً به ادراک افراد از شرایط کشور میزبان برمی‌گردد. عوامل دفع نیز عواملی هستند که اگر نخبگان تحصیل کرده نیروی کار ماهر، فقدان آن‌ها را در کشور مادری خود ادراک کنند، از شرایط ناراضی شده و به مهاجرت ترغیب می‌شوند. بنابراین، این عوامل به ادراک افراد از شرایط کشور مبدأ و مقصد برمی‌گردد.

نتایج پژوهش نوکاریزی (۹۵) با عنوان جغرافیای فرار مغزها و تأثیر آن بر جریان اطلاعات نشان داد پایین بودن میزان درآمد متخصصان و ناتوانی دولت‌ها در تأمین مالی آن‌ها و نیز عدم تناسب بین میزان سواد و درآمد یکی از مهم‌ترین دلایل مهاجرت نخبگان است. این امر به‌ویژه در کشورهای درحال توسعه مصادیق بیشتری دارد، چون در بیشتر این کشورها میزان درآمد افراد تحصیل کرده و نخبه پائین است و توجهی به آن نمی‌شود.

چنانکه اختلاف دستمزد در کشورهای درحال توسعه در مقایسه با کشورهای پیشرفته، به‌ویژه در رشته‌های علوم و مهندسی فاحش است. به‌طور مثال، حقوق پایه، یک کارشناس ارشد

_____ بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران طی ۵
کتابداری در ابتدای کار در کشور آمریکا ماهانه ۲۶۶۰ دلار، حسابدار ۳۱۸۰ دلار، پرستاری ۴۵۸۰ دلار و مهندس رایانه ۵۸۶۰ دلار است (کن، ۲۰۰۱ به نقل از نوکاریزی، ۹۵).

همچنین، نتایج این تحقیق نشان داد که اعضای هیئت علمی دانشگاه معتقدند که عواملی نظیر امکانات رفاهی بهتر برای زندگی (۰/۸۸)، ارتقاء رشد علمی و حرفه‌ای (۰/۸۳)، وجود فرصت‌های شغلی بهتر (۰/۸۲)، دسترسی به حقوق و دستمزد بیشتر (۰/۸۱)، آسایش روانی اجتماعی بهتر خود و خانواده (۰/۷۷)، علاقه به زندگی در یک جامعه بدون احساس تبعیض (۰/۶۸)، ارتباط بهتر تخصص با نیازهای جامعه خارجی (۰/۶۵)، به ترتیب اهمیت خیلی زیاد و زیاد در کشش به مهاجرت خارج از کشور مؤثرند.

علاوه بر عوامل فوق، مسائلی همچون عدم امنیت شغلی، نارضایتی ناشی از بی‌عدالتی‌ها ضعیف بودن وابستگی‌های ملی و اقتصادی، ضعیف بودن امکانات دسترسی به مجامع علمی، وجود فشارهای روحی و عوامل افسردگی، عدم اجرای صحیح قانون و احساس نارضایتی از زندگی در یک جامعه بدون نظم و قانون، عدم ثبات اقتصادی کشور، عدم وجود تناسب میان شایستگی و برخورداری از مواهب اجتماعی، وجود فضای حزن و اندوه در جامعه، تمامیت‌خواهی قشری خاص و حذف تمامی ابهت‌ها و جایگاه‌ها به نفع قشری خاص، نبود یک احساس هویت ملی و ایرانی، عدم توجه به محدودیت علم و پژوهش در فرهنگ عامه و رشد آن توسط اعضای هیئت علمی به‌عنوان عوامل دافعه مؤثر در مهاجرت ذکر شده‌اند.

با توجه به مطالب عنوان شده، به نظر می‌رسد تحلیل و بررسی عوامل مؤثر در مهاجرت نخبگان از کشور از مسائل مهم و حیاتی برای حفظ و بقای توأم سیاسی-اجتماعی-اقتصادی کشور می‌باشد. همچنین، با توجه به اینکه در افق ۱۴۰۴ جمهوری اسلامی ایران کشوری است توسعه‌یافته با جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در منطقه برخوردار از دانش پیشرفته توانا در تولید علم و فناوری، متکی بر سهم برتر منابع انسانی در حصول به اقتصاد دانایی‌محور در اهداف سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی قرار دارد.

اد داستارک (۲۰۰۲)، در مقاله‌ای تحت عنوان «فرار مغزها»، می‌نویسد: یکی از دلایل مهم فقر کشورهای درحال توسعه کمبود سرمایه‌ی انسانی است و کشوری دچار بدبختی است که مقدار سرمایه انسانی تشکیل شده در آن کمتر از خسارت ناشی از مهاجرت می‌باشد. وی بیان می‌دارد اگر دانشمندان جوان کشورشان را ترک کنند، دانشگاهیان مسن‌تر کیفیت آموزشی و تحقیق را کاهش می‌دهند (به نقل از میرترابی و همکار، ۱۳۹۳: ۲۰۳).

با توجه به این امر مهم که وقتی زمینه‌ی مناسبی برای پرورش و رشد و شکوفایی استعداد نخبگان و متخصصان در کشور وجود نداشته باشد، معمولاً آن‌ها تمایل به مهاجرت به‌سوی کشورهایی دارند که امکان تحقق ایده‌ها و خلاقیت‌هایشان فراهم باشد، چنانچه برآوردهای اولیه

◇ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹ ———
نشان می‌دهد سالانه جمعیت کثیری از نیروی انسانی ماهر و نیمه ماهر و متخصص از کشور خارج می‌شوند (همشهری، ۸۲/۶/۱ به نقل از شهرام نیا و همکار، ۵۷:۱۳۸۸). همچنین، با توجه به روند جهانی شدن به‌ویژه در حوزه علوم و فرهنگ و افزایش میزان مهاجرت متخصصان، لازم است راه‌کارهای مؤثرتری در برنامه‌های ملی توسعه پیش‌بینی شود، زیرا در صورت یافتن استقلال علمی و عملی دانشگاه‌های داخل کشور و رهایی دانش‌پژوهان و اساتید از قیدوبندهای اداری، جهت تبادل اطلاعات و دانش با سایر محافل علمی جهان می‌توان تا حد زیادی از خروج نخبگانی که اولویت نخست آن‌ها دریافت اطلاعات، مفاهیم و علوم به‌روز شده در سطح جهانی است، جلوگیری کرد (الموتی، ۱۳۸۳:۳۴۹).

مبانی نظری

جمهوری اسلامی ایران از جمله کشورهایی است که به‌طور پیوسته با معضل مهاجرت نخبگان روبرو بوده است و کشور از آثار این پدیده‌ی مخرب بی‌نصیب نمانده است. در دوران جدید و همگام با تحولات روبه‌گسترش آن، به‌ویژه با پدیده جهانی‌شدن فرهنگ و گسترش انقلاب ارتباطات و رسانه‌ها، شاهد ابعاد تازه‌ای از مهاجرت نخبگان علمی هستیم. آمارهای منتشرشده از سوی صندوق بین‌المللی پول نشان می‌دهد که ایران از لحاظ فرار مغزها در میان ۶۱ کشور درحال توسعه، رتبه نخست را دارد (پایک، ۲۰۰۰ به نقل از صالحی، ۵۷). سایر آمارها هم مهاجرت روبه‌رشد ایرانیان تحصیل‌کرده به خارج از کشور در دوره ۱۹۷۳-۱۹۹۳ را نشان می‌دهد، به‌گونه‌ای که در این دوره به‌طور میانگین هرساله نزدیک به دوازده هزار نفر نیروی کارشناس از ایران به دیگر کشورها مهاجرت کردند (علی نیا و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۱).

بررسی الگوهای نظری

طبق نظریه سرمایه انسانی، مهارت و تخصص افراد به‌مثابه نوعی کالای ارزشمند تلقی می‌شود که شرایط مساعدتر در محیط اجتماعی و همچنین، شرایطی که بتواند بیشترین توانایی برای شکوفایی استعداد افراد را به همراه داشته باشند، دو عامل مهم در نگهداشت یا خروج نیروی انسانی از کشوری به کشور دیگر محسوب می‌شود (توکل، عرفان منش، ۹۳).

برای روشن شدن ابعاد علل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی سیاسی مهاجرت نخبگان می‌بایست از الگوهای نظری مختلف کمک گرفت. چنانکه خاطر نشان شده است، فرار مغزها مسئله‌ای است که نمی‌توان شتاب‌زده با آن برخورد کرد و در تحقیقات کاربردی می‌بایست به مبانی نظری آن توجه خاطر داشت.

الگوی نخست، نظریه مازلو است که ریشه مهاجرت را در ارضای یا عدم ارضای نیازهای

_____ بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران طی ۵

مختلف افراد می‌دانند. مازلو اساس فرض خود را بر این گذاشت که درون هر انسان پنج دسته نیاز است که باید به آن‌ها توجه شود. این نیازها عبارت‌اند: ۱- فیزیولوژیکی ۲- ایمنی ۳- اجتماعی ۴- احترام ۵- خودیابی. بر اساس این نظریه می‌توان چنین تعبیر کرد که ممکن است شرایط ارضای بسیاری از نیازها به‌ویژه نیاز احترام و خودیابی در کشور فراهم نیاید، لذا نخبگان، مهاجرت را وسیله مناسبی برای برآوردن نیازهای مختلف خودش می‌بیند.

الگوی دوم، نظریه جهانی شدن است که می‌توان به‌عنوان گسترش روابط اجتماعی در سطح جهانی تعریف کرد که همان روابطی که موقعیت‌های مکانی دور از هم را چنان به هم پیوند می‌دهد که هر رویداد محلی تحت تأثیر رویدادهای دیگری که کیلومترها با آن فاصله دارد، قرار می‌گیرد. جهانی شدن با فرآیند نوگرایی هم‌زمان است و از این‌رو، آغاز آن به قرن شانزدهم برمی‌گردد. جهانی شدن شامل فرآیندهای نظام‌مند کردن اقتصاد، روابط بین‌الملل، در بین دولت‌ها و ظهور یک فرهنگ با آگاهی جهانی است. این فرآیند در طول زمان تشدید شده و در حال حاضر در سریع‌ترین مرحله توسعه خود است.

الگوی سوم، نظریه دافعه- جاذبه است که بر اساس این نظریه افراد غالباً تحت تأثیر عوامل جاذب نقاط مهاجرپذیر {خاستگاه} و عوامل دافع نقاط مهاجرفرست {کوچگاه} اقدام به مهاجرت می‌کنند که در قالب عوامل کششی و رانشی مهاجرت نخبگان در بالا توضیح داده شده است. اثرات مستقیم منفی مهاجرت نخبگان را با این شکل می‌توان توضیح داد که مهاجرت گسترده نیروی انسانی متخصص باعث کند شدن رشد اقتصادی یک کشور در حال توسعه می‌شود، چراکه مطالعات نشان داده است که نرخ متوسط سرمایه انسانی در هر جامعه‌ای بر بهره‌وری و رشد اقتصادی آن کشور اثری مثبت می‌گذارد. یک مطالعه در خصوص ۱۱۱ کشور، در سال‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۹۰ میلادی نشان داد که یک سال افزایش در متوسط سطح تحصیلات نیروی کار یک کشور، بین ۵ تا ۱۵ درصد بازدهی ایجاد کرده و محصول کارگران آن کشور را افزایش داده است.

بر اساس داده‌های در دسترس بین‌المللی در سال ۱۹۹۰، حدود ۱۶ درصد نیروی انسانی دارای تحصیلات عالی ایران به آمریکا و حدود ۳۰ درصد آن‌ها به دیگر کشورهای عضو سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه مهاجرت کرده‌اند که این موضوع بیانگر رتبه دوم کشور در منطقه آسیا و اقیانوسیه است. سابقه مهاجرت ایرانیان به خارج، به سده ۱۹ میلادی برمی‌گردد، به‌گونه‌ای که در سال ۱۳۱۳ شمسی هجری با تأسیس دانشگاه تهران، دانشجویان برای ادامه تحصیل به خارج از کشور اعزام شدند. در پی افزایش درآمدهای نفتی به‌ویژه در دهه ۱۳۴۰، سیاست اعزام دانشجو به خارج از کشور به‌ویژه به آمریکا به‌طور جدی در دستور کار قرار گرفت. مهاجرت نیروی انسانی دارای تحصیلات عالی ایران به آمریکا و دیگر کشورها را به سه دوره

◇ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹ ———
تقسیم کرده‌اند.

موج اول از سال ۱۳۳۰ شروع شد و تا سال ۱۳۵۷ ادامه پیدا کرد. در سال ۱۳۳۰ شمار دانشجویان مهاجر فقط ۳۵۰۰ نفر بود که در سال ۱۳۴۳ به ۱۹۵۰۰ نفر رسید. این روند در سال ۱۳۵۱ به ۵۰ هزار دانشجوی افزایش یافت. آمارهای دفتر خدمات مهاجران آمریکا نشان می‌دهد که از سال ۱۳۳۶ تا سال ۱۳۵۷ نزدیک به ۳۰ تا ۳۵ هزار دانشجوی ایرانی به ایالات متحده آمریکا عزیمت کرده‌اند.

موج دوم این مهاجرت‌ها از سال ۱۳۵۸ با وقوع انقلاب اسلامی آغاز شد که منجر به تغییرات مهمی در حجم و الگوی مهاجرت ایرانیان به آمریکا و دیگر کشورها شد. در این دوره مهاجران بیشتر شامل متخصصان عالی‌رتبه، دست‌اندرکاران امور اقتصادی و اقلیت‌های مذهبی بودند. در این دوره تعداد ایرانیان مقیم آمریکا به ۱۲۰ هزار نفر رسید که تقریباً ۵۰ هزار نفر آن‌ها دانشجو بودند.

مهاجرت افراد تحصیل کرده از سال ۱۳۵۷ تاکنون، فقط در نتیجه سختی و تنگناهای اقتصادی نبوده است، بلکه در دهه‌های گذشته برخی از تحصیل کرده‌ها نیز به‌زعم داشتن فرصت‌های اقتصادی، برای دستیابی به فضای اجتماعی مناسب‌تر مهاجرت کردند. در این دوره با توجه به وقوع جنگ بین ایران و عراق در تداوم آن، الگوی مهاجرت از انگیزه‌های تحصیلی به انگیزه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تغییر یافت و تعداد دانشجویان که به‌طور سالانه از خارج به کشور بازمی‌گشتند از ۱۱۷۰۰ نفر در سال‌های ۵۰ تا ۵۸ به ۳۴۰۰ نفر در سال‌های ۶۰ تا ۶۵ کاهش یافت. طی سال‌های ۱۳۶۱ تا ۶۴ حدود ۹۸ هزار و ۱۳۹ نفر از ایرانیان دارای تحصیلات عالی از آمریکا درخواست پناهندگی کردند که از این تعداد ۱۱۰۵۵ نفر پناهندگی داده شد.

موج سوم؛ مهاجرت نخبگان از سال‌های پس از پایان جنگ تحمیلی آغاز شد و در دهه ۱۳۷۰ گسترش پیدا کرد. مقصد این مهاجرت‌ها بیشتر کشورهای آمریکا، کانادا و تا حدودی استرالیا و برخی از کشورهای اروپایی بوده است. این مهاجران بیشترشان دارای تحصیلات عالی بوده‌اند که به‌ویژه در رشته‌های کامپیوتر، مخابرات و الکترونیک، در ایران به فعالیت‌های تخصصی یا مدیریتی اشتغال داشته‌اند.

انگیزه اکثریت قریب به اتفاق این مهاجران، کسب موقعیت‌های بهتر اقتصادی و دستیابی به فضای اجتماعی جدید بوده است. بر اساس برآوردهای موجود، اکنون بیش از دو و نیم میلیون ایرانی {آمار سال ۳۸۰} در ۳۲ کشور خارجی زندگی می‌کنند که از این تعداد یک و نیم میلیون نفر آن در آمریکای شمالی و نیم میلیون نفر آن در اروپا زندگی می‌کنند، البته، در تحقیقی دیگر که بر اساس نظرسنجی موسسه علوم سیاسی دانشگاه گوتنبرگ و اتحادیه سراسری ایرانیان در

_____ بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران طی ۵
سوئد انجام شده است، حاکی از آن است که تعداد مهاجران ایرانی بیش از سه میلیون نفر است.

مهاجرت نخبگان

انسان امروز ناگزیر است که برای فراهم نمودن شرایط زندگی مناسب و ارضاء نیازهای متنوع و رو به افزایش تلاشی مضاعف نموده و پیوسته برای بهینه کردن شرایط معیشتی خویش در حال حرکت و تکاپو باشد. امروزه، بسیاری از متخصصین با توجه به نظریه مازلو ریشه مهاجرت نیروی انسانی را در ارضاء یا عدم ارضاء نیازهای مختلف افراد می‌دانند و بر اساس این نظریه معتقدند که مهاجرت نخبگان وسیله مناسبی برای برآوردن نیازهای مختلف آن‌ها به‌ویژه نیازهای مربوط به حیطه ایمنی، اجتماعی و خودشکوفایی است (صالحی عمران، ۱۳۸۵: ۶۲).

همچنین، بر طبق نظریه کارکردگرایی هرگاه در یک نظام اجتماعی نیازهای کنشگران برآورده نشود، احتمال مهاجرت در آن سیستم اجتماعی زیاد است (جمشیدی و علی بابایی، ۱۳۸۱، به نقل از صالحی، ۱۳۸۵: ۶۵). مهاجرت نخبگان به فرآیندی گفته می‌شود که در آن متخصصان و نخبگان یک کشور به خاطر مشکلات علمی، اقتصادی، فناوری، سیاسی، کمبود امکانات پژوهشی، رفاهی و ناتوانی جامعه در استفاده از تخصص و توان اطلاعاتی آن‌ها، برای کسب تجربه، پیشرفت‌های علمی، حقوق بالا، منزلت، رفاه اجتماعی و آزادی فکری بیشتر و دسترسی به منابع علمی جدیدتر و متنوع‌تر، به‌سوی جوامعی کوچ می‌کنند که به نظر آنان از شرایط علمی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و امنیتی بهتر برخوردار باشند و بتوانند تخصص و توان علمی خود را در جامعه برای پیشرفت به‌کارگیرند. این امر در مورد کشورهای درحال توسعه تقریباً یک‌طرفه و بسیار بیش‌تر از کشورهای پیشرفته صنعتی است. به‌طورکلی، پدیده فرار مغزها هدر رفتن سرمایه‌های انسانی و فکری جامعه است، موضوعی که نمی‌توان به‌سادگی از آن گذشت (نوکاریزی، ۱۳۸۳: ۲).

لی لوئیس مسئله مهاجرت نخبگان را امری عقلانی معرفی کرده است. به باور او زمانی که اجتماعات انسانی برخوردار از پیشرفت‌های صنعتی تشکیل شود، تمایل متخصصان به سمت آن محیط اجتماعی برخوردار از تکنولوژی و سرمایه‌ی اقتصادی معطوف خواهد بود (تودارو، ۱۳۶۸، ترجمه فرجادی، به نقل از توکل، عرفان‌منش، ۱۳۹۳: ۵۰).

جانسون راوی نظریه الگوی جهان‌گرا معتقد است سرمایه انسانی همانند سرمایه فیزیکی از مناطق یا مشاغلی که بازده پایین دارند، خارج و به سمت مناطق یا مشاغل که بازدهی بیشتری دارد، جریان می‌یابد (به نقل از عربیان، ۱۳۸۹: ۸).

دوره‌های مهاجرت نخبگان در ایران

در نگرشی دیرینه‌شناختی، گرچه نمی‌توان آغازی را بر این پدیده به ثبت رساند، اما همان‌طوری که گفته شد، در طول تاریخ این پدیده همراه جوامع انسانی بوده است و به دلایل مختلف ما شاهد مهاجرت‌های بزرگی در طول تاریخ هستیم؛ اما این پدیده را ما به معنای امروزی از دهه ۴۰ در ایران شاهد هستیم که تحصیل کرده‌ها برای دستیابی به امکانات بیشتر یا برای رهایی از برخی تنگناها به خارج کشور مهاجرت کرده‌اند. همراه با پیروزی انقلاب مهاجرت‌ها بیشتر شد، اما در دهه اول انقلاب این روند کاهش پیدا کرد و در سال‌های اخیر شاهد شدت یافتن مهاجرت‌های نخبگان در قالب موج‌های جدید مهاجرتی هستیم؛ بنابراین، روند مهاجرت نخبگان از ایران را می‌توان در قالب سه دوره مهاجرتی مشخص و تعریف کرد:

۱- از دهه ۴۰ تا پیروزی انقلاب اسلامی: در این دوره به چند دلیل، از ایجاد فضای باز فرهنگی در برابر غرب، رشد و پیشرفت کشور در حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی، رشد فزاینده‌ی درآمد‌های نفتی، رشد و گسترش آموزش عمومی و آموزش عالی و به تبع آن اعزام و مهاجرت دانش‌آموختگان جهت فراگیری آموزش‌های تکمیلی در کشورهای غربی و غیره شاهد تشدید مهاجرت نخبگان از ایران به کشورهای غربی در این دوره هستیم.

۲- از پیروزی انقلاب تا جنگ تحمیلی: در این دوره به علت شرایط انقلابی و دینی که به جهت پیروزی انقلابیون بر کشور حاکم گردید و همچنین، آغاز جنگ تحمیلی و ناآرامی بخش‌هایی از کشور، شاهد مهاجرت ایرانیان ناراضی از شرایط جدید و طرفداران رژیم شاه و سرمایه‌داران و تحصیل‌کردگان از ایران هستیم. اگرچه با پیروزی انقلاب اسلامی تعدادی اندکی از نخبگان موافق شرایط جدید به کشور بازگشتند.

۳- دوره جدید مهاجرت نخبگان پس از پایان جنگ و هم‌زمان با تلاطم‌های سیاسی و اجتماعی در ایران آغاز شد و حوادثی مانند حوادث کوی دانشگاه در سال ۱۳۷۸ و منازعات انتخاباتی در سال ۱۳۸۸ و تحریم‌های اقتصادی دوره ریاست جمهوری احمدی‌نژاد و تهدیدات جنگ طلبانه جورج بوش و اوباما آن را به اوج خود رساند.

در تقسیم‌بندی بانک جهانی نیز یکی از منابع ثروت کشورها منابع انسانی به‌ویژه متخصصین هر کشور ذکر شده است. سرمایه انسانی از ابزارهای مسلم توسعه است و توسعه نیز منوط به حفظ سرمایه انسانی است. به عبارت دیگر، سرمایه‌های انسانی یا همان نیروهای متخصص و ماهر هم ابزار هستند و هم هدف توسعه. امروزه نیروی ذهنی، مغزی، تفکر و مدیریت جامعه یک ثروت محسوب می‌شود و مهاجرت اندیشمندان و روشنفکران می‌تواند موازنه علمی یک سرزمین را با چالش جدی مواجه کند (رستمی، ۱۳۹۴: ۵۰).

_____ بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران طی ۵
با توجه به الگوی ملی گرا، می توان گفت سرمایه انسانی جزء جدایی ناپذیر توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور بوده و مهاجرت سرمایه انسانی ماهر باعث می شود تا اقتصاد کشورهای در حال توسعه به پایین تر از سطح حداقل مورد نیاز سرمایه انسانی ماهر تنزل یابد و با ایجاد خلأ نیروی انسانی ماهر، موجب کاهش تولید در کشور مبدأ خواهد شد و در نهایت، برنامه های توسعه را به خطر می اندازد (نظری، آفازاده، ۱۳۹۴: ۱۳۹).

روش تحقیق

روشی که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است، روش کتابخانه ای است. در این تحقیق از کتاب ها، مجلات علمی و تخصصی، گزارش های وزارتخانه های مرتبط با مهاجرت نخبگان، آمارها و اطلاعات منتشر شده از طرف نهادهای بین المللی نظیر سازمان ملل، صندوق بین المللی پول، بانک جهانی و غیره استفاده شده است. همچنین، تحقیق نمایندگی دائمی ایران در سازمان ملل درباره مهاجرت نخبگان نیز مفید بوده و از آن استفاده شده و نیز تحقیقی که توسط دفتر مطالعات و برنامه ریزی فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فن آوری صورت گرفته، استفاده برده شده است (قلی پور و همکاران: ۱۳۸۶: ۳۵).

علاوه بر این، در تهیه این مجموعه تحقیقی، از گزارش ها و مقالات تهیه شده توسط «مرکز تحقیقات علمی کشور»، «مؤسسه پژوهش و برنامه ریزی آموزش عالی»، «وزارت امور خارجه»، «سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی»، «کمیسیون مشورتی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی» و مقالات منتشر شده در برخی نشریات کشور بهره برداری شده است. برای جمع آوری مطالب سعی شد که از نظرات برخی از صاحب نظران و اساتید به صورت مصاحبه نیز استفاده شود.

یافته های تحقیق

امروزه، به خاطر اینکه فضاسازی لازم برای شناخت و بهره برداری از پتانسیل علمی و تحقیقاتی محققان به ویژه، در سطح دانشگاه ها انجام نشده است، جامعه عمومی توانمندی های پژوهشگران را نمی شناسد و سازوکار مناسبی برای برقراری ارتباط با آنان در اختیار ندارد.

در کشور ما به دلیل عملکرد ضعیف دانشگاه ها و صرفاً به روز نبودن روش های آموزشی و منابع علمی و تحقیقاتی، دانشگاه ها نمی توانند جوابگوی مؤسسات اجرایی باشند. لذا این مؤسسات خود اقدام به تأسیس مراکز تحقیقاتی می کنند و سعی در رفع نیازهای پژوهشی خود دارند. علاوه بر این، با وجود نیاز مبرم و تأکید مسئولان ذی ربط نقشه نظام مهندسی علمی و تحقیقاتی کشور ترسیم نشده است و استراتژی مدونی بین نهادهای اجرای و دانشگاه ها برای

◊ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹ ———
 طراحی و تبیین آن وجود ندارد. در این بین، همگرایی نظام آموزشی عالی و سایر نهادهای ذی ربط در طرح ریزی، تدوین و اجرای استراتژی برای شناسایی، پرورش و نگاهداشت نخبگان فردی ضروری می‌نماید؛ اما ضعف در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی اجرایی موجب می‌شود که خیل عظیم دانش‌آموختگان ممتاز فرصت جذب در بازار کار داخل را از دست بدهند و با بالا رفتن مدت‌زمان بیکاری به مهاجرت بیندیشند. این دوگانگی ناشی از نامشخص بودن سیاست‌ها و استراتژی‌های کلان علمی است و حاصلی جزء تضعیف ساختار علمی و تقویت انگیزه خروج از کشور در نخبگان را به دنبال نخواهد آورد.

بر اساس تحقیقاتی که درباره مهاجرت نخبگان در سال ۱۳۸۸ صورت گرفت و منتشر شد، به یک آمار رسمی اشاره شده است که بر اساس آن ۱۸۲۶ عضو هیئت‌علمی رسمی و تمام‌وقت در دانشگاه‌های آمریکا و کانادا مشغول به تحصیل هستند و این در حالی است که تعداد اعضای هیئت‌علمی رسمی و غیررسمی آمریکا و کانادا به بیش از ۵۰۰۰ نفر می‌رسد.

جدول شماره ۲): نرخ فرار مغزها از ایران به سوی ایالات متحده

سال ۱۹۹۷	درصد	سال ۱۹۹۰	جمعیت ایرانیان متولدشده در ایالات متحده
۲۹۰/۰۰۰	٪۱۰۰	۲۱۰/۰۰۰	کل جمعیت
۲۳۳۰۰۰	٪۸۰	۱۶۷۰۰۰	ایرانیان ۲۵ سال و بالاتر
۱۶۵/۰۰۰	٪۵۷	۱۱۹۰۰۰	ایرانیان ۲۵ سال و بالاتر با تحصیلات عالی
۱/۵۰۱/۰۰۰	-	۸۷۸۶۶۱	ایرانیان با تحصیلات عالی در ایران
٪۱۱	-	۱۳/۵	نرخ فرار مغزها به ایالات متحده

بر اساس تحقیقات دیگری که در کشور بر روی اعضای هیئت‌علمی ده دانشگاه برتر آمریکا بر اساس رده‌بندی بین‌المللی انجام شده، نشان می‌دهد که از تعداد ۱۴۱ عضو هیئت‌علمی ایرانی در حوزه‌های علوم پزشکی، فنی، علوم انسانی، هنر و علوم پایه که در دانشگاه‌های آمریکا مشغول هستند، ۴۰ درصد در حوزه علوم پزشکی، ۲۸ درصد در حوزه علوم فنی، ۲۱ درصد در حوزه هنر و علوم انسانی و ۱۱ درصد در حوزه علوم پایه در این دانشگاه‌ها فعالیت دارند.

چهارده هزار نفر عضو بنیاد ملی نخبگان هستند که از این تعداد تنها فقط ۱۰۷ نفر به‌عنوان نخبه شناخته شده‌اند که نشان‌دهنده بانک اطلاعاتی ناقص در این حوزه است. در کنار خلا جدی آمار در حوزه میزان خروج و حضور نخبگان، آنچه که چاره‌اندیشی برای درمان پدیده خروج بی‌بازگشت نخبگان را تحت تأثیر سیاست‌زدگی‌های سیطره یافته بر علم، به اخیر افکنده، از سویی نفی موضوع فرار مغزها به روش سر فروردن در برف است که انگار هیچ نخبه‌ای از دست نرفته و از سویی دیگر، در بوق و کرنا کردن فرار مغزها با صدایی چنان واهمه‌آمیز است

بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران طی ۵

که گویی صدها دانشمند بی‌ادعای ایثارگر در این کشور موی سپید و قامت خم نکرده‌اند، آثار ذی‌قیمتی پدید نیاورده‌اند و برای کشور آبرو و اعتبار کسب نکرده‌اند. محصول نگاه اول یعنی، فرار مغزها، اتفاقاً بازهم، فرار مغزها فاز فرط بی‌منطقی‌هاست و مولود نگاه دوم هم فرار مغزها، از فرط قدرناشناسی‌ها و واهمه افکنی‌ها بر نخبگان جوان از انگ عقب‌ماندگی به دلیل ماندن در خاک وطن است.

بر اساس آمار و اطلاعات یونسکو در سال ۱۹۹۸ میانگین شاخص مهم اعتبارات پژوهشی از تولید ناخالص ملی در کل جهان ۹۱ درصد برآورد شده است که بیشترین رقم آن مربوط به کشور سوئد (۴/۳ درصد) و کم‌ترین آن برای کشورهای رواندا، پاناما، قرقیزستان و مالت (صفر درصد) بوده است.

مقدار این شاخص برای ایران ۵ درصد برآورد شده که نسبت به کل جهان رتبه ۷۰ از ۱۰۰ را داشته است (مهدیانی، ۱۳۷۹: ۶). بودجه ناچیز تحقیقات در سال‌های آغازین دهه ۱۳۷۰ در کشور ایران یکی از دلایل فرار مغزهاست. فرار مغزها مهم‌ترین عامل تفاوت و نابرابری میان کشورهای پیشرفته و در حال توسعه است. اختصاص بودجه مناسب و ایجاد امکانات برای احداث فضای تحقیقی و پژوهشی می‌تواند پدیده مهاجرت نخبگان را کاهش دهد (وثوقی، ۱۳۸۱: ۱۴۷).

همچنین، پژوهشکده تحقیقات راهبردی در سال ۱۳۸۸ در گزارشی تحت عنوان «نگاهی به پژوهش و فناوری در لایحه بودجه سال ۱۳۸۹»، نگرانی خود را از روند نزول اعتبارات پژوهش در بودجه کل کشور به صورت مقایسه اعتبارات پژوهشی در سال‌های اخیر نشان داده است. در این گزارش آمده است از سال ۱۳۸۴ که بالاترین درصد سهم اعتبارات تحقیقاتی از تولید ناخالص داخلی را به خود اختصاص داده همواره این درصد کاهش یافته است، اما به دلیل افزایش تولید ناخالص داخلی رقم اختصاص یافته تا سال ۱۳۸۸ بیشتر از قبل بوده است؛ اما در لایحه بودجه سال ۱۳۸۹ هم درصد و هم رقم اعتبار کاهش یافته است (قره‌باغی و همکاران؛ ۱۳۸۸، به نقل از میرترابی و همکار، ۱۳۹۳).

در جدول شماره ۳ مشاهده می‌شود که ۴۱/۹ درصد از افراد، دارای پست‌های مدیریتی و تخصصی و ۳۵ درصد هم در کارهای اداری و فنی درگیر هستند. این آمار بیانگر آن است که توزیع نیروی کار با پست‌های تخصصی که دارای تحصیلات عالی از وزن بالاتری برخوردار می‌باشد. مهاجران ایرانی، انجمن‌های تخصصی مختلفی را در ایالات متحده به وجود آورده‌اند. در جنوب کالیفرنیا، آنجا که مرکز جمعیت عظیم ایرانیان خارج از کشور است، حدود ۱۲ نوع از این سازمان‌ها وجود دارد.

◇ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹

جدول شماره ۳: پست‌های اشغال شده توسط ایرانیان در ایالات متحده در سال ۱۹۹۰

شاخص	تعداد	درصد
جمعیت ۱۶ سال و بالاتر	۱۹۲۰۴۱	-
کل نیروهای کار	۱۳۰۴۳۹	-
جمعیت کارمند ۱۶ سال و بالاتر	۱۲۱۰۹۸	٪۱۰۰
پست‌های مدیریتی و تخصص‌های ویژه	۵۰۷۳۹	٪۴۱/۹
پست‌های ویژه و تخصص	۲۹۱۲۳	-
فنی، مسئول فروش و پست‌های اجرایی	۴۲۳۷۸	٪۳۵
پست‌های اجرایی	۸۷۷۴	-
پست‌های خدماتی	۱۱۲۸۷	٪۹/۳
پست‌های کشاورزی، جنگل و ماهیگیری	۳۳۲	٪۰/۳
پست‌های حساس، هواپیمایی و شغل‌های تعمیراتی	۸۷۷۴	٪۷/۲
اپراتور، تولیدی و کارگری	۷۵۹۳	٪۶/۳
کارگر فنی، ماشین، مونتاژ و بازرسی	۳۰۰۷	-
حمل و نقل	۳۰۷۳	-
مستخدم و کارگران	۱۵۱۳	-

با توجه به رشد صعودی فرار نخبگان، به نظر می‌رسد نبود فرصت و امکان برابر در کنار کم‌توجهی به نخبگان موجب شده است تا هرساله بخشی از آن‌ها کشور را به مقصد دست‌یابی به شرایط بهتر ترک نمایند. بر این اساس، لزوم توجه به نخبگان و استفاده از توانایی‌های آن‌ها امری گریزناپذیر است. تجربه‌های کشورهای توسعه‌یافته حاکی از آن است که گردش نخبگان تنها در ساحت نظری باقی نمانده، بلکه عملیاتی و عینی شده است. با این حال، هنوز در کشورهای در حال توسعه به اهمیت چنین مسئله‌ای کمتر توجه شده است.

امروزه، با توسعه فن‌آوری و رشد اقتصادی قابل توجه در کشورهای غربی و تأکید و تزریق منابع مالی آن‌ها به مراکز تحقیقاتی و دانشگاهی، این کشورها توانسته‌اند نیروهای جوان، علاقه‌مند و با استعداد خود و سایر کشورها را به این مراکز علمی جذب نمایند که دو تأثیر کلان و عمده زیر را برای آنان در پی داشته است:

- ۱- افزایش رشد علمی، فن‌آوری و رشد اقتصادی کشورهای غربی.
- ۲- کاهش معنادار نیروهای انسانی نخبه در کشورهای توسعه‌نیافته و یا کمتر توسعه‌یافته که قطعاً تأثیر خود را بر رشد اقتصادی این کشورها گذاشته است که نماد آن وابستگی علمی و فن‌آوری این کشور به کشورهای توسعه‌یافته در دنیای امروز هست (علی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۹).

قاضی‌زاده (۹۸) در یک تقسیم‌بندی نخبگان مهاجر ایران را به سه گروه تقسیم می‌کند:

_____ بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران طی ۵
مجموعه مهاجرانی که به خاطر شرایط و دلایل سیاسی و ژئوپلیتیکی جدید برآمده از انقلاب اسلامی به ترک ایران مجبور شده‌اند و علت مهاجرت خود را پیگیری مخالفت‌های نسبی و یا تضادهای رادیکال و حل نشدنی با حاکمیت مطرح می‌کنند، این مجموعه شامل دو گروه اپوزیسیون برانداز و اپوزیسیون اصلاح‌طلب است.

در سال‌های اول انقلاب اسلامی حساسیت چندانی نسبت به خروج نخبگان وجود نداشت. در بسیاری از موارد آن‌ها را در زمره‌ی افراد طاغوتی، وطن‌فروش و عوامل غربی به حساب آورده و حتی از خروج آن‌ها استقبال می‌کردند. شاید این‌گونه نگرش در آن موقعیت تا حدودی پذیرفته و قابل تأمل به نظر می‌رسید و بخش بزرگی از مهاجران به علت تفاوت نگرش و عقایدی که با انقلاب اسلامی داشتند، جلای وطن نمودند؛ اما در این میان نیز بخش وسیع از مهاجرت‌ها برای دریافت شرایط اقتصادی-اجتماعی-سیاسی و علمی بهتر انجام پذیرفت؛ چنانکه نتایج پژوهش بین ۴۸۱ نفر از اعضای هیئت‌علمی دانشگاه‌های ایران که در خارج از کشور به تحصیل پرداخته‌اند، حاکی از آن است که عده‌ای بر عوامل شغلی و عوامل فردی (فرصت‌های شغلی، رفاه بیشتر خانوادگی و فردی) متغیرهای دیگری نظیر شرایط سیاسی-اجتماعی مناسب‌تر، آزادی‌های علمی و شغلی از جمله عواملی هستند که زمینه‌ساز مهاجرت کردن اعضای هیئت‌علمی دانشگاه‌های کشور است (آراسته، ۱۳۸۰ به نقل از جواد زاده، ۱۳۹۴: ۹۷).

مهاجرانی که به خاطر شرایط و دلایل فرهنگی، هنجاری و رفتاری و ناسازگاری آن با تعالی و ارزش‌های حاکم بر سیاست‌های جمهوری اسلامی وطن را ترک کرده‌اند، این دسته در خارج از کشور به انتشار نشریه و کتب، برپایی رسانه‌های تصویری و گفتاری و تولید انواع برنامه‌های موسیقی، شعر و ادبیات و برپایی مراکز پژوهش ایران‌شناسی، آموزشی، تربیتی و غیره مشغول هستند. متخصصانی که به دلیل جستجوی فضا و امکانات بهتر برای پیشرفت علمی و شغلی، وطن را ترک نموده‌اند (رشنو، ۱۳۸۲: ۷). اگرچه مهاجرت نخبگان از ایران تحت تأثیر مشکلات و مسائل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی-سیاسی و... موجود در جامعه است. لیکن، امتیازات (اجتماعی، سیاسی-اقتصادی...) موجود در کشورهای مقصد نیز در تسریع این مهاجرت نقش مؤثر و بسزایی دارند (جوادزاده، ۱۳۹۴: ۱۰۷).

متخصصانی که به دلیل جستجوی فضا و امکانات بهتر برای پیشرفت علمی و شغلی، وطن را ترک نموده‌اند. اگرچه مهاجرت نخبگان از ایران تحت تأثیر مشکلات و مسائل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی موجود در جامعه است. لیکن، امتیازات موجود در کشورهای مقصد نیز در تسریع این مهاجرت نقش مؤثر و بسزایی دارند.

با توجه به روند جهانی شدن به‌ویژه در حوزه علوم و فرهنگ و افزایش میزان مهاجرت متخصصان، لازم است راه‌کارهای مؤثرتری در برنامه‌های ملی توسعه پیش‌بینی شود، زیرا در

◇ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹ ———
صورت یافتن استقلال علمی و عملی دانشگاه‌های داخل کشور و رهایی دانش‌پژوهان و اساتید از قیدوبندهای اداری، جهت تبادل اطلاعات و دانش با سایر محافل علمی جهان می‌توان تا حد زیادی از خروج نخبگانی که اولویت نخست آن‌ها دریافت اطلاعات، مفاهیم و علوم به‌روز شده در سطح جهانی است، جلوگیری کرد.

نتیجه‌گیری

سرمایه انسانی از اصلی‌ترین عوامل رشد و توسعه کشورها است و کمبود این سرمایه در کشورهای درحال توسعه فرآیند توسعه را به تأخیر می‌اندازد، به همین دلیل امروزه سرمایه‌گذاری‌های زیادی برای تربیت و ایجاد این منابع در کشورهای درحال توسعه انجام می‌شود. با توجه به روند جهانی شدن به‌ویژه در حوزه علوم و فرهنگ و افزایش میزان مهاجرت متخصصان، لازم است راه‌کارهای مؤثرتری در برنامه‌های ملی توسعه پیش‌بینی شود، با توجه به این امر مهم که پیشرفت کشورهای صنعتی نه به دلیل افزایش سرمایه پولی و مالی، بلکه به سبب بهبود زمینه‌های مهارت انسانی، کاردان و مدیریتی بوده است. به عبارتی، ظرفیت‌های انسانی علل نخست در فرآیند توسعه جوامع انسانی است؛ و این توسعه نیروی انسانی در آغاز از آموزش و پرورش آغاز شده و به دانشگاه می‌انجامد.

لازم است که روحیه‌ی تحقیق و پژوهش را از برنامه‌های درسی مدارس آغاز نماییم و با تقویت دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در طولانی‌مدت این رشد و توسعه‌ی نیروی انسانی خلاق و محقق را تقویت نماییم. نیازسنجی برای پذیرش دانشگاه‌ها صورت نمی‌گیرد. همچنین، در آموزش و پرورش هدایت تحصیلی صرفاً به سمت رشته‌های نظری است و نه مهارتی. همین امر سبب شده است تا نخبگان به علت عدم دستیابی به امکانات و شغل مناسب بعد از مدتی به خارج از کشور مهاجرت نمایند.

بنابراین، نیاز به تمرکز بیشتر بازنگری در ساختار و سیاست تربیت نیروی انسانی در کشور وجود دارد؛ که با تجمیع نظرات کارشناسی شده، بتوان افرادی پرورش داد که بتوانند از تخصص و تحصیلات خود در ابعاد گوناگون و همه‌جانبه استفاده نمایند.

در ایران، رویکرد بخش مدیریتی بیش از آنکه به اصلاح و ارتقای اجتماعی متمرکز باشد، بیشتر عملکرد محافظه‌کارانه دارد. سوءاستفاده مدیران از جایگاه و روابط مدیریتی خود جهت ادامه تحصیل بخصوص در مقاطع عالی دانشگاهی و سهولت ورود آن‌ها، موجب دلسردی بسیاری از اشخاص در جایگاه علمی و پژوهشی شده است، عدم همسانی سطح دانش و معلومات و آگاهی افراد در یک محیط سازمانی سبب کند شدن روند پیشرفت علمی تخصصی و درنتیجه، جامعه خواهد شد. توجه به شأن و جایگاه نخبگان محقق و صاحب ایده کشورهای

_____ بررسی عوامل پژوهشی در مهاجرت نخبگان در ایران طی ۵

توسعه یافته یکی از دلایل قابل توجه در مهاجرت نخبگان به این کشورها می باشد. در کشور ما به دلیل عملکرد ضعیف دانشگاه‌ها و صرفاً به روز نبودن روش‌های آموزشی و منابع علمی و تحقیقاتی دانشگاه‌ها نمی‌توانند جوابگوی مؤسسات اجرایی باشند. لذا، این مؤسسات خود اقدام به تأسیس مراکز تحقیقاتی می‌کنند و سعی در رفع نیازهای پژوهشی خود دارند علاوه بر این، با وجود نیاز مبرم و تأکید مسئولان ذی‌ربط نقشه نظام‌مهندسی علمی و تحقیقاتی کشور ترسیم نشده است؛ و استراتژی مدونی بین نهادهای اجرایی و دانشگاه‌ها برای طراحی و تبیین آن وجود ندارد. در این بین، همگرایی نظام آموزشی عالی و سایر نهادهای ذی‌ربط در طرح‌ریزی، تدوین و اجرای استراتژی برای شناسایی، پرورش و نگاهداشت نخبگان فردی ضروری می‌نماید؛ اما ضعف در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی اجرایی موجب می‌شود که خیل عظیم دانش‌آموختگان ممتاز فرصت جذب در بازار کار داخل را از دست بدهند و با بالا رفتن مدت‌زمان بیکاری به مهاجرت بیندیشند. این دوگانگی ناشی از نامشخص بودن سیاست‌ها و استراتژی‌های کلان علمی است و حاصلی جزء تضعیف ساختار علمی و تقویت انگیزه خروج از کشور در نخبگان را به دنبال نخواهد آورد (هداوند، ۱۳۸۹).

همچنین، بر اساس آمار منتشر شده توسط سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، در طول ۱۴ سال گذشته ۶ درصد از دانش‌آموزان ایرانی که برنده جوایز المپیادهای علمی جهان بودند، به کشورهای توسعه یافته مهاجرت کرده و در حال حاضر، در مطرح‌ترین دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی جهان مشغول به تحصیل یا کار هستند. بر اساس برآوردی که واشنگتن دی سی در سال ۲۰۱۲ منتشر کرد، ۸۹ درصد ایرانیان دانشجوی دکترا پس از فارغ‌التحصیل شدن در آمریکا ماندگار شده‌اند. این مهم بالاترین آمار بین کشورهای مختلف را در کنار چین نصیب ایران کرده است. این مسئله وقتی اهمیت می‌یابد که بر اساس آمار سال ۲۰۱۱ بیش از ۵۶۰۰ ایرانی هرساله برای تحصیل به آمریکا عزیمت می‌کنند. این نرخ بالای ماندگاری دانشجویان ایرانی در آمریکا نشان می‌دهد صرفاً موقعیت‌های تحصیل باعث جذب نخبگان کشور نبوده، بلکه عوامل دیگر نیز در این زمینه نقش دارند (گروه تحقیقاتی سرآوا، ۹۵/۱۲/۱۱).

در خصوص مهاجران ایرانی به کشورهای OECD می‌توان گفت بیش از ۶۰ درصد مهاجران ایرانی به کشورهای انگلیسی‌زبان آمریکا، کانادا، انگلیس و استرالیا مهاجرت کرده‌اند که بیشترین سهم آن با ۳۵ درصد در کشور آمریکا زندگی می‌کنند. بر اساس گزارش بین‌المللی مهاجرت سازمان ملل (۲۰۱۵)، تا سال ۲۰۱۳ در مجموع اکثریت مهاجران ایرانی به کشورهای آمریکا، آلمان، کانادا، انگلیس و سوئد عزیمت کرده‌اند (اقتصاد آنلاین، ۹۸/۴/۲۳، کد خبر ۱۸۱۷۲۶۸).

صندوق بین‌المللی پول در گزارش سال ۲۰۰۹ خود اعلام کرد ایران در میان ۹۱ کشور

◇ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹ ———
 توسعه یافته و توسعه نیافته، بیشترین میزان خروج نیروهای متخصص را به خود اختصاص داده است، به طوری که در حال حاضر ۲۵۰ هزار مهندس و فیزیکدان ایرانی و بیش از ۱۷۰ هزار ایرانی با مدارک علمی بالا در ایالات متحده آمریکا زندگی می کنند.

در سال ۲۰۱۱ و ۲۰۱۲ نیز در حدود ۸/۴۸ درصد از کل دانشجویان فارغ التحصیل لیسانس ایران را ترک کرده اند و آمار دانشجویان ایرانی در دانشگاه های کانادا نسبت به سال ۱۹۸۵ جهش ۲۴۰ درصدی داشته است (غفاری و ترجمان، ۱۳۹۴).

همچنین، بنیاد ملی نخبگان اعلام کرده است در فاصله سال های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۲، یعنی طی ۱۲ سال، تعداد دوهزار نفر از نخبگان به خارج از کشور مهاجرت کرده اند. این دو هزار نخبه مورد اشاره بنیاد ملی نخبگان شامل رتبه های زیر ۵۰۰ کنکور سراسری و دارندگان مدال طلای المپیادهای علمی است و لذا، تعداد واقعی نخبگانی که در این فاصله زمانی کشور را ترک کرده اند، با احتساب رتبه های سهرقمی بالای ۵۰۰ کنکور دارندگان مدال های نقره و برنز المپیادهای نخبگان هنری بسیار بیشتر از رقم مذکور می باشد (اسلامی، ۱۳۹۳).

همچنین، در سال ۱۳۸۸ در میان ۹۱ کشور توسعه یافته و در حال توسعه ایران رتبه اول خروج نیروهای متخصص را به خود اختصاص داده است. این گزارش تخمین می زند که حدود ۱۸۰ هزار تحصیل کرده ایرانی سالانه از کشور خارج می شوند (وطن چی، ۲۰۱۳ به نقل از غفاری و همکار، ۱۳۹۴).

بالا رفتن نرخ تورم صعود از ۱۴ درصد در سال ۸۴ به حدود ۳۱ درصد در پایان سال ۹۱ افزایش فساد مالی و اداری در دستگاه های دولتی ایران با ۱۳ رتبه تنزل نسبت به سال ۹۰ در سال ۹۱ از بین ۱۷۴ کشور جهان در رتبه ۱۳۳ قرار گرفت (افزیده، ۱۳۹۴ به نقل از غفاری و ترجمان، ۹۴).

- افزایش تحریم های اقتصادی و تأثیر بسیار مخرب آن بر اقتصاد کشور (افشار، ۱۳۹۳) و کاهش شدید درآمدهای نفتی، میزان فروش و صادرات نفت ایران به یک میلیون بشکه کاهش یافته و نصف شد. در همین دوره، وصول درآمدهای نفتی ایران ۴۳ درصد کاهش یافت که کاهش شدید درآمدهای نفتی در سال ۹۱ باعث شد دولت با کسری بودجه ۵۳ هزار میلیارد تومانی مواجهه شود.

- آسیب شاخص اخلاق کسب و کار و اعتبار اقتصادی که سبب عدم ثبات و بی اعتباری در فضای کسب و کار در بازار اقتصادی داخلی و خارجی شد.

منابع

الف: منابع فارسی

- آراسته، حمید (۱۳۸۰). **بررسی رضایت شغلی و عوامل مهاجرت اعضای هیئت علمی فارغ التحصیل خارج از کشور**، تهران، موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
- ابراهیمی، یزدان (۱۳۸۱). **بررسی عوامل اقتصادی مؤثر به تمایل دانشجویان رشته برق و کامپیوتر به مهاجرت**، موسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- الموتی، مسعود (۱۳۸۳). **جهانی‌شدن و مهاجرت نخبگان، بررسی تجربه ایران**، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال چهارم، شماره پانزدهم، صفحه ۳۱۷ تا ۳۵۲، تابناک، یکشنبه ۱۳۹۸/۴/۹
- توکل، محمد؛ عرفان منش، ایمان (۱۳۹۳). **فرا تحلیل کیفی مقالات علمی ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران**، بررسی مسائل اجتماعی ایران دوره پنجم شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۳، صفحه ۴۵ تا ۷۵
- جعفری راد، علی؛ عزیزی شمامی، مصطفی؛ جعفری کرفستانی، زهرا (۱۳۹۴). **بررسی وضعیت رضایت دانشجویان تحصیلات تکمیلی از کیفیت خدمات دانشگاه‌های دولتی شهر تهران**، فصلنامه آموزشی و مهندسی ایران، سال هفدهم، شماره شصت و هشت، زمستان ۱۳۹۴، صفحه ۱۱۳ تا ۱۲۵.
- جعفری معطر، فریدون (۱۳۷۸). **مهاجرت نخبگان (بررسی زمینه‌های مؤثر بر گرایش دانش‌آموزان نخبه به مهاجرت از کشور)**، چاپ اول، تهران، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- جوادزاده، پدram (۱۳۹۴). **علل اجتماعی مهاجرت نخبگان ایرانی به دانشگاه‌های آمریکا**، مجله مدیریت فرهنگی تابستان ۱۳۹۴، سال نهم، شماره ۱۸، صفحه ۱۱ الی ۹۷.
- ذاکر صالحی، غلامرضا (۱۳۸۶). **فرار تحلیل مطالعات انجام‌شده در زمینه حفظ نخبگان و پیشگیری از مهاجرت آنان**، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره هفتم، شماره دوم.
- رستمی، مانی (۱۳۹۴). **آثار مهاجرت نیروی کار متخصص بر بازار کار، ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی و کار و جامعه**، شماره ۱۳۹۰، اسفندماه ۱۳۹۴، صفحه ۵۰ تا ۵۷.
- رشنو، نبی‌الله (۱۳۸۲). **ژئوپلیتیک نخبگان تأمل در رویکرد سیاسی - جغرافیایی مهاجرت نخبگان**، چاپ اول، تهران، انتشارات کویر، ۱۳۸۲.
- شهرام نیا، امیر مسعود؛ اسکندری، مجید (۱۳۸۸). **ابعاد، ریشه‌ها و پیامدهای فرار مغزها از پیرامون به مرکز (مطالعه موردی ایران)**، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، خرداد ۱۳۸۸، صفحه ۴۸ تا ۷۰.

- ◊ فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال شانزدهم، شماره پنجاه و سوم، زمستان ۱۳۹۹ —
- صالحی، ابراهیم (۱۳۸۵). **بررسی نگرش اعضای هیئت علمی نسبت به علل مهاجرت نخبگان به خارج از کشور**، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۲۸، پائیز ۱۳۸۵.
- صادقی، عباس؛ افقی، نادر (۱۳۸۴). **نقش دانشگاه‌ها در کاهش مهاجرت نخبگان**، رهیافت، شماره ۲۶، تابستان (۱۳۸۴)، صفحه ۲۲ تا ۳۰.
- عربیان، نسربین (۱۳۸۹). **بررسی عوامل مهاجرت نخبگان در ایران**، مجله فرهنگ پژوهش، تابستان ۱۳۸۹، شماره ۷.
- علی نیا، سیروس؛ محمدی، سید فرزاد؛ کاظمی اصل، سیامک؛ جباروند، محمود؛ لاشی، علیرضا؛ (۱۳۹۴). **سیاست جذب و گردش نخبگان داخل و خارج کشوری در قطب‌های علمی**، آموزش علوم پزشکی، یک مطالعه تحلیل ذینفعان، مجله تحقیقات نظام سلامت حکیم، دوره ۱۹ شماره اول، صفحه ۳۹ تا ۴۹.
- قلی پور، آرین؛ فتاحی، مهدی؛ پیران‌نژاد، علی (۱۳۸۶). **تأثیر عدالت اجتماعی بر مهاجرت نخبگان**، رهیافت، تابستان ۱۳۸۶، شماره ۴۰، ص ۳۵ تا ۴۵ گزارش پایگاه اطلاع‌رسانی بنیاد ملی نخبگان، تیرماه (۱۳۹۸)، کد خبر ۷۶۰۳۱.
- مقیمی، سید مصطفی؛ قاسمی، حمیدرضا؛ جون مرد، حبیب‌الله (۱۳۹۶). **بررسی تأثیر مدیریت استعداد در به‌کارگیری و جذب نخبگان و اثرات آن بر کاهش مهاجرت نخبگان در کشور**، اولین کنفرانس ملی مدیریت کسب‌وکار.
- موتقی، احمد (۱۳۹۰). **صلح، امنیت و توسعه**، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- میرترابی، سعید خاوری نژاد (۱۳۹۳). **علل مهاجرت نخبگان از ایران از منظر اقتصاد سیاسی بین‌المللی با تأکید بر دهه‌ی (۱۳۸۰)**، فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا، شماره ۱۹، تابستان، صفحه ۱۹۹ تا ۲۳۳.
- نظری، مهدی؛ آقازاده، محمدرضا (۱۳۹۴). **بوم‌شناسی مهاجرت نخبگان با تأکید بر انگیزاننده‌ها**، اقتصاد راهبرد توسعه، تابستان، شماره ۴۲ (علمی - ترویجی/ISC)، ص ۱۶۴-ص ۱۳۸.
- نوکاریزی، محسن (۱۳۸۳). **جغرافیای فرار مغزها و تأثیر آن بر جریان اطلاعات**، کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۲۷، صفحه ۲۶ تا ۳۹.
- وثوقی، منصور؛ حجتی، مجید (۱۳۹۱). **مهاجران بین‌المللی مشارکت‌کنندگان در توسعه زادگاهی مورد مطالعه «شهر لار» مطالعات توسعه اجتماعی ایران**، سال چهارم، شماره ۲ م، تکنولوژی و توسعه تهران، دانشگاه صنعتی امیرکبیر.